

15
57

Evangélikus
Hittudományi
Egyetem

Doktori Iskola

Doktori értekezés tézisei

Evangélikus hittanosok istenképének vizsgálata

Készítette: Seben Glória

Témavezető: Dr. Kodácsy-Simon Eszter habil. docens,
Valláspedagógiai Tanszék, tanszékvezető

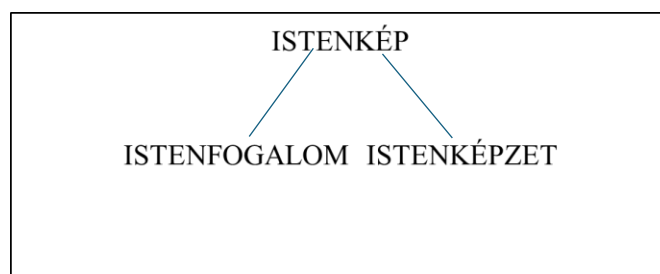
Budapest, 2024

Tartalom

I.Bevezetés, a kutatás előzményei.....	2
II.Empirikus kutatás bemutatása.....	3
III.Következtetések.....	7
IV.Irodalomjegyzék a téziszüzetben megjelenő szakirodalmakkal.....	11
V.A szerző saját publikációi a témához kapcsolódóan.....	12

I. Bevezetés, a kutatás előzményei

Az istenképek témája a pszichológia és a teológia határterületének egyik legizgalmasabb kérdésköre. Tágabb értelemben érinti is a két tudomány kapcsolatát, egymáshoz való viszonyát. Különös módon a pszichoanalitikus valláskritika oldaláról merült föl először, hogy az emberi pszichében „élő” istenkép csak az ember apaképeének projekciója lenne.¹ Ugyanakkor nemcsak a teológia, hanem a valláspszichológia oldaláról is számos kihívás érte ezt az elképzelést, amelyek közül kiemelkedik a tárgykapcsolat-elmélet alapjain álló Ana-María Rizzuto elmélete. Rizzuto számos ponton cáfolja Freud elképzelését, és klinikai kutatásában alaposan elemzi az – ő szavával – istenreprezentációt. Saját kutatásomban nagy mértékben támaszkodtam arra az elképzelésre, amely szerint meg kell különböztetnünk az istenkép tudatos és tudattalan részét.²

Míg az istenfogalom inkább tudatos, kognitív és verbális alapon szerveződik, addig az istenképzet gyakran tudattalan, affektív színezetű és nonverbális emléknymokból áll, melyek a kora gyermekorból származnak. A definícióból következik, hogy az istenfogalom könnyebben hozzáférhető az egyén és a kutatás számára is, míg a tudattalan rész leginkább akkor mutatkozik meg, ha valamilyen torz, patológiás istenképpel állunk szemben.³

Az istenkép/istenfogalom fejlődésére koncentrálnak a kutatások egy másik útja, a kognitív pszichológiai megközelítés. Jean Piaget-nak a gyermeki megismerést középpontba helyező

¹ FREUD, 1991.

² RIZZUTO, 1979.

³ FRIELINGSDORF, 2007

úttörő kutatásai nyomán a gyermekek vallási gondolkodásának vizsgálatai is megindultak. Voltak, akik az erkölcsi vagy vallási ítéletalkotást helyezték kutatásuk középpontjába, egy másik hagyomány pedig verbális vagy nonverbális eszközökkel igyekezett a gyermekek és serdülők istenképének fejlődésmenetét vizsgálni. Az integratív fejlődési elméletek közé sorolhatjuk a kötődéseméleti megközelítést, amely az istenkép jelenségét az istenkapcsolat mint kötődési kapcsolat keretében értelmezi és vizsgálja.

II. Empirikus kutatás bemutatása

II/ 1. Hipotézisek:

1. Az istenkép tudatos, verbalizálható része jellegzetes eltéréseket mutat korcsoportonként.
 - a) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gazdagabb⁴ istenfogalommal rendelkezik.
 - b) Minél idősebb a vizsgálati személy, annál gyakoribb lesz az ambivalencia megjelenése és „elviselése” az istenfogalmon belül.⁵
 - c) A hitoktatók mint szakértők a hittanosaikhoz képest összetettebb istenfogalommal rendelkeznek.
2. Az istenkép tudattalan, nonverbális része akár feszültségben vagy ellentmondásban is lehet a tudatos elemekkel. (Pl. valaki deklarálta pozitív istenfogalommal bír, de az istenkép negatív elemei mégis megjelennek valamilyen projektív formában).
3. A hittant tanulók populációjában is találkozhatunk torz istenképekkel. Ezeket a szakirodalomból már ismert kategóriák mentén is leírhatjuk.
4. A hitoktató istenképe összefüggésben lesz a tanítványaiéval, ez a verbális elemeknél (istenfogalomnál) kifejezettebb lesz.
5. Az istenkép hat a bibliai történet befogadására hitoktatói közvetítés nélkül is.

II./2. Módszerek, Minta:

- a) Istenrajz készítése
- b) Asszociációs teszt az Isten ingerszóra; az asszociátumok érzelmi töltetének jelölése (+/-/0)
- c) Istenhez írt levél egy-egy bibliai történetre reagálva (1Móz 21,9-21;Mt 21,12-17;Apcsel 20,7-12)

⁴ Gazdagságon itt egyszerűen mennyiségi bőséget értek. Bár kétségtelen, hogy az istenfogalom más aspektusai pl. differenciáltsága is nőhet az életkorral, de ezt nem vizsgáltam.

⁵ Azaz nem lesz szükség elhárító mechanizmusok alkalmazására, hanem a tudatos istenfogalmon belül jelennek meg a negatív elemek.

Minta: 9 hitoktató csoportjaiba járó 153 tanuló (nem reprezentatív). Vegyesen fővárosi-vidéki városi-vidéki kistelepülési tanulók, kötelező hittanra (evangélikus intézménybe) járó vagy kötelezően választható hit- és erkölcsstanra (állami intézménybe) járó tanulók.

II/3. Eredmények:

a) Asszociációs teszt eredményei:

Az asszociált szavak számának átlaga és szórása is nőtt az életkorral, tehát az istenfogalom mennyiségi bővülése nem egyértelmű. A polaritás- és neutralitás-indexek együttes értelmezése nyújt információt az istenfogalom iránti attitűd jellegére vonatkozóan⁶.

Az alsó tagozatosok körében 58% az egyoldalúan pozitív istenfogalmúak aránya (P=+1 és N=-1). Az alsó tagozatos mintában összesen 5 negatívan és 22 semlegesen értékelt szó fordult elő. A kisiskolások elsősorban mellékneveket vagy melléknévi igenevezet asszociáltak.

A felső tagozatosoknál már csak 17% az egyoldalúan pozitív istenfogalmúak aránya. Ebben az almintában 99 negatívan értékelt asszociátumot találunk. A szeretet (24) a leggyakrabban említett szó Istennel kapcsolatban, minden említőtől pozitív jelölést kapott, egy kivétellel, aki nem jelölt polaritást. Jézus 21 asszociálójától kapott pozitív címkét, 2 alkalommal semleges. A Biblia 11 pozitív, 6 semleges és 1 negatív címkét kapott. A templom szót 9 alkalommal pozitív, 2 alkalommal semleges, 2-szer pedig negatív címkével találjuk. A felső tagozatosoknál megfordul a szófaji arány az asszociált szavakon belül, azok kerülnek kisebbségbe, akik elsősorban mellékneveket/melléknévi igeneveket asszociáltak, és azok többségbe, akik kizárólag vagy elsősorban főneveket.

A középiskolás mintában tovább csökkent az egyoldalúan pozitív istenfogalommal rendelkezők aránya. Az istenfogalom ebben a középiskolás mintában érzelmileg megmozgató, és alapvetően pozitív fogalom, viszont ez a pozitivitás több esetben árnyalt semleges és negatív fogalmakkal kapcsolódva. A középiskolás mintában összességében leggyakrabban említett fogalom a hit (16 személy említette, a minta 44,4%-a), megítélése dominánsan pozitív (14 említés), 2 alkalommal kapott semleges, 1 alkalommal negatív jelölést. A szeretet szót már kevesebben, 12-en (a minta 1/3-a) asszociálták. A szeretet megítélése egységesen pozitív a mintában. Dobogós helyet ért el az említés gyakoriságát tekintve az élet (10 egységesen pozitív említés, a minta 27,77%-a) szó is. A Biblia (9) és Jézus (6) szavak gyakoriságukat tekintve visszaszorultak a középmezőnybe a középiskolások körében, s pozitív megítélésük is valamelyest csökkent. A félperifériás

⁶ de ROSA, 2002 185-186.o.

kapcsolódó fogalmak között találjuk a hatalom (6 említésből 2 pozitív, 2 semleges, 1 negatív, 1 nem jelölt) és a mindenható (6 említésből 2 pozitív /ugyanaz a személy írta kétszer/, 3 semleges, 1 negatív) enyhén ambivalens szavakat. A remény szó 6 alkalommal került említésre, 5 pozitív és 1 semleges jelöléssel. A béke (5 pozitív említés) és a kegyelem (4 pozitív említés) ugyan egységesen pozitív, de már perifériás asszociációknak tekinthetők.

A középiskolás mintában 7 fiatal van, akinél legalább 50% a melléknevek vagy melléknévi igenevek aránya, a többiek elsősorban vagy kizárólag főneveket írtak.

b) Istenrajzok eredményei

A nonfiguratív kódot kevés rajz kapta (5), szinte kizárólag középiskolás vagy felnőtt személyek rajzai. A szimbolikus kódot 119 rajz esetében használták a kódolók. A leggyakoribb szimbólumok: felhő (37 rajz), Nap (31), fény/fénysugár (20), glória (14), fa (11), Föld bolygó (10), csillagok (8), szív (7), kereszt (7), szárny (6), virág (6), angyal (5), madár (5) + galamb (2), kéz/kezek (5). 126 rajzhoz kapcsolták az antropomorf kódot, néhány lány esetében a nemek témája is megjelent a rajzokon. Az antropomorf és szimbolikus kódok gyakran összekapcsolódtak. Színhasználat tekintetében korosztályok között igen, a nemek között viszont nem volt szignifikáns különbség. Néhány rajz esetében agresszív elemek is felfedezhetőek a rajzokon, de a minta kicsisnye miatt nehéz összefüggéseket megállapítani.

c) Levél Istenhez eredményei

A levelekben a hangvételre vonatkozó kódok nem működtek megbízhatóan. A történetre adott reakció tekintetében azonban érdekes különbségek mutatkoztak mind korcsoportonként mind pedig a történetek alapján. Az Eutikhosz-történet például gyakran váltotta ki az olvasókból a Kérdés/kétely reakciót, az Izmael-történetnél az Elutasítással talákoztunk leggyakrabban (noha

ezt az adatot finomíthatjuk azzal a megfigyeléssel, hogy leginkább emberi szereplők viselkedését utasították el), a Jézus-történet viszont annak ellenére váltotta ki az Elfogadás reakciót a legtöbb levélben, hogy ezt a történetet alsó tagozatosok nem is olvasták. A kisiskolások leveleiben gyakori, hogy nem reagáltak a történetre, de a második leggyakoribb reakciójuk az Elfogadás. A felső tagozatosok almintájában nincs szignifikáns különbség az Elfogadás, Elutasítás és Kérdés/kétely reakciók között, valamint radikálisan lecsökkent körökben a nem reagálók aránya. A középiskolások vezető reakciója a Kérdés/kétely, esetükben felfedezhetőek nemcsak a kételkedő és provokatív, hanem az Istennel kapcsolatot kereső és egzisztenciális kérdésfeltevések is.

d) Összefüggések: Pozitív és negatív istenfogalmúak rajzai és levelei

Az egyoldalúan pozitív istenfogalmúak esetében megvizsgáltam, vajon felfedezhető-e rajzaikon vagy leveleikben az istenkép negatív pólusa. Úgy tűnik, hogy az egyoldalúan pozitív istenfogalom elsősorban az Elfogadás reakcióval járt együtt ebben a mintában. Sokkal kisebb mértékben fordult elő náluk az Elutasítás és a Kérdés/kétely is, még a középiskolások körében is. Gyakori volt náluk, nemcsak az alsó tagozaton, hanem idősebb tanulóknál is, hogy nem reagáltak a levélben a történetre, vagy egyáltalán nem is írtak levelet. Asszociációik között többször előfordulnak a melléknevek, melléknévi igenevek, igék és kifejezések is. Mintha az egyoldalúan pozitív istenfogalom azzal párosulna, hogy Istenre még mindig személyként, cselekvő egyénként tekintenének, és magukat is az Istennel való kapcsolatban értelmeznék. Ez egyben azt is jelenti, hogy óvatosan kell bánnunk a Frielingsdorf által Hézagpótló Isten-nek nevezett torz istenkép kategóriájával, mert az istenfogalom egyoldalú pozitivitása ebben az életszakaszban még számos más dologra is utalhat.

Akiknek az istenfogalom iránti attitűdje a negatív pólushoz közelít, azoknak a rajzán kevés eredetiséget fedezhetünk fel: többnyire antropomorf, sémákból építkező, semmi vagy kevés és egyszerű szimbólumot tartalmazó istenrajzot készítettek. Egy kivétellel nem használtak színeket sem. A levelekben a negatívabb istenfogalmúak sokkal bátrabban utasítják el a történetek egyes elemeit, szókimondóbban kritizálják akár Jézus vagy Isten viselkedését is. Úgy tűnik, hogy a saját istenfogalom iránti attitűd polaritása jó előrejelzője lehet annak, hogy az adott személy milyen kiindulással értelmez egy bibliai történetet. Mivel azonban a negatív istenfogalmúak nagyon kevesen szerepelnek a mintában, az erre vonatkozó következtetéseket inkább tendenciáknak tekinthetjük.

III. Következtetések

III/1. A kutatás limitációi

A kutatás limitációi közül ki kell emelnem a következőket: keresztmetszeti vizsgálatot tudtam végezni, nem reprezentatív és korosztályos bontásban, valamint a felnőtt almintát tekintve viszonylag kis létszámú mintán. A covid-19 járvány okozta sajátosságok miatt nem tudtam garantálni a standard körülményeket. Ezek miatt a következtetéseket óvatosan lehet csak megfogalmazni, mindazonáltal bizonyos tendenciákat láthatunk.

Az eredmények alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. a) A kisiskolás és a serdülő korosztály asszociációs tesztjeinek eredményei alapján elmondhatjuk, hogy az istenfogalom tartalmilag egyre gazdagabbá, összetettebbé válhat. Az istenfogalom jelentésmezőjének tartalmi bővülése azonban nem automatikusan jár együtt az életkor előrehaladtával, hanem valószínűleg más tényezők is befolyásolhatják.

b) Az ambivalencia megjelenése nőtt a felső tagozatba lépve. Az egyoldalúan pozitív istenfogalmú gyerekek aránya egyre csökkent a korcsoportos ugrással. Ugyanakkor nem mondhatjuk, hogy az ambivalenciával könnyen boldogulnának a serdülők. Leveleikben előtérbe kerültek a Kérdés/kétely valamint az Elutasítás reakciók. Néhányan komoly küzdelmet folytathatnak a kételkedéssel, valamint saját negatív érzéseikkel kapcsolatban.

c) A hitoktatók istenfogalmával kapcsolatban a minta kicsinsége miatt óvatosan kell fogalmaznunk, de mintha több lenne az egyedi asszociáció, és az asszociátumok számának átlaga is emelkedett. Úgy tűnik, egy hitoktató istenfogalma tartalmilag gazdagabb jelentésmezővel bír, s csak ketten voltak köztük, akiknek egyoldalúan pozitív attitűdjük volt a saját istenfogalmuk irányába (Hutsebaut Ricoeur nyomán ezt nevezi második naivitásnak)⁷. Az istenfogalom absztrakciója viszont inkább a felső tagozatos-középiskolás korosztályt jellemzi egyértelműen. A pozitív istenfogalmú felsősök és középiskolások, valamint a tanárok között előfordult a melléknév/melléknévi igenév-dominancia, ami konkrétan istenfogalomra utalhat. További vizsgálatokat igényel ez a jelenség.

2. Az egyoldalúan pozitív istenfogalmú személyek anyagainak vizsgálatakor szembeűnő, hogy a rajzon illetve a levélben már több negatív tartalom is megjelenhetett, de ebben a mintában ez semmiképpen sem volt olyan gyakori, mint azt a pszichoanalitikus kutatók a maguk klinikai mintáiban találták. A negatív tartalom (pl. agresszió a rajzon, elutasítás reakció a levélben)

⁷ HUTSEBAUT, 2004

gyakrabban jelent meg olyan gyerekeknél, akiknél már az istenfogalom is negatív volt, tehát nem feltétlenül reagálnak az Istennel kapcsolatos negatív érzések, gondolatok elhárításával a tanulók. Talán az „istenmérgezés” inkább olyan toxikus teológiai légkörben jelenik meg, ahol az istennel kapcsolatos negatív vagy vegyes érzések nem mondhatók ki, nem jeleníthetők meg vagy nem dolgozhatók fel valamilyen módon, hiszen „Istent félnünk és szeretnünk kell”.⁸

3. A mintában csak néhány személynél lehetett többé-kevésbé azonosítani valamely torz istenképet. Ugyanakkor az értelmezéshez hozzátartozik, hogy nem kimondottan patológiás mintával dolgoztunk, s ráadásul a minta maga is torzít, hiszen Magyarországon a hitoktatásban részvétel többé-kevésbé önkéntes és fakultatív. Ugyanakkor éberségre adhat okot, hogy a „fekete pedagógia” hittanórai előfordulásával kapcsolatos felmérésben viszont az evangélikus hitoktatás is szerepelt, mint annak lehetséges színtere.⁹

4. Az istenfogalom leggyakrabban említett asszociátumai is csak kis átfedésben vannak a hitoktató és csoportja között. Tehát az összefüggést nem mondhatjuk szorosnak. Egyes csoportokban vannak specialitások (pl. a Szentlélek az egész mintához képest gyakrabban asszociált szó az adott hitoktató csoportjában).

5. Az adatok alapján megállapítható, hogy a teljes istenkép hat a bibliai történet befogadására. A negatív istenfogalmú tanulók bátrabban éltek az Elutasítás reakcióval, az egyoldalúan pozitív istenfogalmúak hajlottak az Elfogadás reakcióra vagy nem reagáltak a történetre a levélben. A középiskolások között leggyakoribb volt a Kérdés/kétely, ahogyan nőtt az ambivalencia hordozásának képessége. A tanulók inkább a meglévő istenképükhöz igazítják a történet értelmezését, s kevésbé hajlamosak a saját istenképüket felülírni (ugyanakkor ebben a mintában is adódott kivétel).

III/2. Megfontolandó konzekvenciák teológiai és valláspedagógiai szempontból:

- Az alsó tagozatos mintában kevésbé jut szóhoz az istenfogalom negatív volta, mindazonáltal a vallásgyakorlat egyes elemei semlegesen jelentek meg. Ez utalhat a tradíciótörésre, a családi vallási szocializáció hiányára, amelyet a hittanórai gyakorlatban mindenképpen érdemes pótolni.

⁸ MOSER, 1981. Moser valószínűleg Luther Kis Kátéjának visszatérő passzusára utal, a paradox utasítás istenmérgező hatására utalva.

⁹ SEBEN, 2021

- Az alsósok, bár valóban gyakran ábrázolták Istent antropomorf módon, olykor mégis megjelenítették az „egészen más” jelleget is (pl. szakáll, felhő vagy nem is ábrázolták). A kisiskolások is gyakran használtak szimbólumokat, ábrázolták Istent metaforikusan vagy éppen Jézussal azonosítva. Vegyük észre ebben a teológiai igazságot, pl. ne javítsuk ki, amikor Jézust Istennel azonosítják, inkább igyekezzünk számukra megalapozni a Szentháromság-fogalmat vagy Krisztus kettős természetét! Az antropomorf megnyilatkozásokat ne utasítsuk el, vegyük észre, hogy a felnőtt laikus és az akadémiai teológia, nem utolsósorban pedig a Szentírás is bővelkedik az Istennel kapcsolatos antropomorfizmusokban¹⁰.
- Felső tagozattól kezdve (sőt, akár már 3-4. osztálytól) érdemes szóhoz juttatni és komolyan venni a gyerekek saját exegézisét, és segíteni őket a bibliai történetekkel való ismerkedésben. Bátoríthatjuk a kérdések megfogalmazását a szöveggel kapcsolatban. Segíthetjük őket a különböző olvasatok, értelmezési lehetőségek közötti eligazodásban az akadémiai teológiai tudás mozgósításával, ugyanakkor ne fojtsuk el a sokszor innovatív saját gondolatokat! Segítsük a csoportot a saját teológiai kompetenciák kialakításában, hogy bátran tudják megfogalmazni saját reflexióikat hitükről vagy éppen kétségeikről, egymást is tanulják meghallgatni és párbeszédbe tudjanak lépni egymással!¹¹
- A kamaszkor viharos időszakában a hittartalmak is megkérdőjeleződnek, a Szentírás tekintélye meginoghat, még akkor is, ha korábban elfogadta a fiatal. Ebben a zűrzavaros életszakaszban a legnagyobb segítség az empatikus hitoktató, aki mintát nyújt arra, hogyan lehet a hitben megállni a kétségek, kérdések és kihívások mellett is. Emlékezzünk arra, hogy a hit sokszor a kísértés kohójában születik, és a felnőtté válás során a fiatalnak magáévá kell tennie a hitet, integrálva abba a nehéz tapasztalatokat is.¹²
- A keresztény és különösen a lutheri teológia bővelkedik a paradox tartalmakban, amelyeket ambivalens érzések vehetnek körül. Ezekkel a tartalmakkal akár már gyermekként is találkozhatunk (pl. a Kis Káté „Istent félnünk és szeretnünk kell...” passzusával), a családi, gyülekezeti és iskolai nevelésnek törekednie kell arra, hogy ezek a tartalmak érzelmi biztonságot adják, a gyermek önbecsülését támogató, alapvető bizalmat erősítő közegben kerüljenek feldolgozásra.
- A hittanóra akkor lehet sikeres, ha igyekszik megragadni a vallásos hit komplexitását. A pusztán kognitív elemekkel operáló, csupán ismeretet közlő és számonkérő hittanóra

¹⁰ KLEIN, 2000

¹¹ LOOSE, 2019

¹² JÁLICS, 2018

helyett próbáljunk helyet adni a teljes személyiséget fejlesztő megközelítéseknek. Mivel az istenfogalomhoz nemcsak kognitív úton közelíthetünk, hanem az istenkapcsolat felől is, érdemes teret adnunk a gyermeki spiritualitás természetes megnyilvánulásainak, a kapcsolatiság, jelenlét, spontán rácsodálkozás elemeinek. A komplex megközelítés segítheti a hittanórai rezeilenciafejlesztést is.¹³

- A hittanórára a gyermekek magukkal hozzák „kedvenc istenüket”¹⁴, akár akarjuk, akár nem. Érdemes hát a bennük élő istenképet a tőlünk telhető mélységig megismerni, hogy megtalálhassuk a kapcsolópontot az önmagát kinyilatkoztató Isten és a befogadó tanuló között. Mivel a konstruktív tanulásszemlélet megállapítása szerint a tanulók már meglévő ismereteikhez igazítják az új tartalmakat, az istenkép gyerekes vagy dogmatikai szempontból téves elemeit is ezen az úton tudjuk legsikeresebben korrigálni.
- Ugyanakkor a hitoktató és a tanuló viszonya mindig aszimmetrikus marad. Részben a korkülönbség, részben rendszerelemek (mint pl. az iskolai értékelés) olyan hatalomhoz juttatja a hitoktatót a tanuló fölé, amellyel vissza is lehet élni. Ennek szélsőséges példái lehetnek a hittanórai fekete pedagógiai élmények, vagy az istenmérgezés, esetleg „megzavart áhítat és hit”¹⁵ jelensége. Semmiképpen se büntessük vagy jutalmazzuk a tanulókat az aktuális istenképük/istenfogalmuk tartalma alapján, vagy a hitük/istenkapcsolatuk vélt vagy valós állapota alapján, mert ezzel erőszakosan beleavatkozunk a folyamatokba!
- A hitoktató legyen tisztában azzal, hogy az ő saját istenképe sem azonos magával a nagybetűs Istennel. A hitoktató is alá van vetve az emberi megismerés korlátainak, és Isten sem tár föl önmagából mindent.¹⁶ Megfontolhatjuk Luther tanácsát az Isten ígéjének tanulására vonatkozóan, mely szerint újra és újra fel kell fedoznünk magunknak annak tartalmát, olyan alázattal kell tanulnunk, mint egy kisgyermeknek.¹⁷ Isten megismerésében mindig csak kezdők vagyunk.

¹³ KODÁCSY-SIMON, 2023; SZÁSZI, 2023

¹⁴ RIZZUTO, 1979, 8.o.

¹⁵ MOSER, 2003, 33-35.o.

¹⁶ FRIELINGSDORF, 2007

¹⁷ Luther még a kátészövegek tanulmányozásában is azt vallja, hogy maga naponta foglalkozik vele újratanulás céljából. A Nagy Kátéhoz írt előszó. LUTHER, 1996, 118.o.

IV. Irodalomjegyzék a tézisfüzetben megjelenő szakirodalmakkal

FREUD, Sigmund: Egy illúzió jövője. Párbeszéd Kiadó, Budapest, 1991.

FRIELINGSDORF, Karl: Istenképek. Ahogy beteggé tesznek - és ahogy gyógyítanak. Szent István Társulat, Budapest, 2007.

HUTSEBAUT, Dirk: Some Perspectives on Religious Maturity, In LOMBAERTS, Herman; POLLEFEYT, Didier (ed.): Hermeneutics and Religious Education. Leuven University Press, 2004.

KLEIN, Stephanie: Gottesbilder von Mädchen als Zugang zu ihrer religiösen Vorstellungswelt. Methodische Überlegungen zum Erheben und Verstehen von Kinderbildern. In FISCHER, Dietlind; SCHÖLL, Albrecht (Hrsg.): Religiöse Vorstellungen bilden. Erkundungen zur Religion von Kindern über Bilder. Comenius Institut, Münster, 2000. 97-128.o.

KODÁCSY-SIMON Eszter: A gyerekek spiritualitása mint a hittanoktatás módszere a Godly Play szemlélete alapján. In Magyar Református Nevelés, 2023/1, 20-32.o.

LOOSE, Anika: „Und dann hat er denen nicht direkt eine Antwort gegeben...” Grandschulkinder theologisieren Über Jesu Gleichnis von der Senfpflanze. Kohlhammer, Stuttgart, 2019.

LUTHER Márton: Kis Káté. Nagy Káté. In PRÖHLE K. (szerk.): Luther Márton négy hitvallása. MEE Sajtóosztálya, Budapest, 1996. 76-113.o. 116-268.o.

MOSER, Tilmann: Gottesvergiftung. Suhrkamp Verlag, 1981.

MOSER, Tilmann: Von der Gottesvergiftung zu einem erträglichen Gott. Psychoanalytische Überlegungen zur Religion. Kreuz Verlag, Stuttgart, 2003.

RIZZUTO, Ana-María: The birth of the living God. A psychoanalytical study. The University of Chicago Press, Chicago & London, 1979.

de ROSA, Anamaria Silvana: The „associative network”: a technique for detective structure, content, polarity and stereotyping indexes of the semantic fields. In European Review of Applied Psychology. 52(3-4), 181-200.o., 2002.

SEBEN Glória: Fekete pedagógia a hittanórán. In Lelkipásztor, 96.évf. 2021/4, 132-137.o.

SZÁSZI Andrea: A rezilienciafejlesztés lehetőségei a hittanoktatásban – Gondolatok és szempontok. In Magyar Református Nevelés, 2023/4, 32-49.o.

V. A szerző saját publikációi a témához kapcsolódóan

- Seben Glória: A Jóisten, a „rossz” Isten és az ördög: Luther Márton istenképe. LELKIPÁSZTOR 94 : 3 pp. 94-97. , 4 p. (2019)
- Seben Glória: „Nem kell olyan Isten...” Miért utasította el Freud Istent? HISTORIA ECCLESIASTICA 10, 2019/2 pp. 121-132. , 12 p. (2019)
- Seben Glória: Fekete pedagógia a hittanórán. LELKIPÁSZTOR 96 : 2021/4 pp. 132-137. , 6 p. (2021)
- Seben Glória: Ambivalencia és biztonságkeresés: Evangélikus középiskolások istenfogalmának jellegzetességei. LELKIPÁSZTOR 22 : 6 pp. 207-211. , 5 p. (2022)
- Seben Glória: Attributivitás és absztrakció: Evangélikus hittanosok istenfogalmának jellegzetességei. LELKIPÁSZTOR 98 : 5 pp. 179-182. , 4 p. (2023)
- Seben Glória: Nagykorúvá váló hit – az istenfogalom fejlődése szempontjából. Istenkép, istenfogalom, fejlődés. In BÁCSKAI Károly, PÁNGYÁNSZKY Ágnes, SZÚCS Kinga, VARGA Gyöngyi(szerk.): Teológia és hűség. Budapest: Evangélikus Hittudományi Egyetem, Luther Kiadó, pp 54-65 (2023)